

Ter inleiding

Voor de meeste wereldreligies vormt 'de vrouw' een 'probleem': sinds mensenheugenis is ze ondergeschikt aan de man, staat ze op de tweede plaats in gezin, politiek en economie, en is ze beknót in rechten en zelfs mogelijkheden om deel te nemen aan de eredienst. Kortom, de gelijkberechtiging van de vrouw is niet alleen in het christendom een onvervuld verlangen.

Toch is het zeker zo dat de gelijkwaardigheid en gelijkberechtiging van de vrouw in het christendom een bijzonder prangend probleem is. Weliswaar is er wat betreft de emancipatie van de vrouw in onze tijd sprake van hoopgevende ontwikkelingen, vooral in protestantse, anglicaanse en oudkatholieke kerken. Daar staat echter tegenover dat vrouwen in een minderwaardige positie worden gehouden in de oosters-orthodoxe kerk, waar getrouwde priesters wel worden aanvaard (maar bisschoppen niet), en vooral ook in de rooms-katholieke kerk, hoewel er op plaatselijk niveau ondanks alle officiële hindernissen wel degelijk vooruitgang wordt geboekt. Niettemin blijft het verbod op de diaken- en priesterwijding van vrouwen van kracht, zoals er ook in de sterk afwijzende houding tegenover voorbehoedsmiddelen, abortus en echtscheiding geen beweging zit, wat in de praktijk vooral ten koste gaat van de vrouw. Ook het na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) herziene rooms-katholieke kerkrecht is door en door androcentrisch, door mannen bepaald. Van theologische leerstoelen worden vrouwen zo veel mogelijk geweerd.

In dat alles beroept men zich in Rome op 'de traditie'. Daarom willen we in dit boek de tweeduizend jaar oude geschiedenis van de vrouw in het christendom onderzoeken, voor zover dat in een dergelijk kader mogelijk is. Hoe heeft de oorspronkelijke gemeentestructuur zich kunnen ontwikkelen tot deze latere geheel andere structuren?

Ik geef toe dat de problematiek van de positie van de vrouw in de kerk pas bij het Tweede Vaticaans Concilie, waaraan ik zelf als theologisch specialist heb deelgenomen, naar voren is gekomen. De beweging van 1968 heeft de vrouwenbeweging ook in de kerk op de agenda gezet. Voor mij was de encycliek *Humanae Vitae* van paus Paulus VI tegen de anticonceptie de directe aanleiding voor een stevig gefundeerde 'interpellatie' onder de titel *Onfeilbaar?* (1970). Deze interpellatie werd door het Vaticaan niet beantwoord, maar afgestraft met een (niet rechtmatig uitgevoerd) inquisitieproces, waardoor mij op 18 december 1979 de kerkelijke leerbevoegdheid werd ontnomen.

Mijn nieuwe onafhankelijke status aan de universiteit van Tübingen vanaf 1980 stelde me in staat om me intensiever te verdiepen in een aantal interessevelden, die me al langere tijd boeiden: wereldreligies, wereldvrede, wereldethos, wereldliteratuur en niet in de laatste plaats de rol van de vrouw in het christendom. Reeds in het zomersemester van 1981 hield ik, samen met mijn toenmalige assistent, dr. Anne Jensen, een seminar over de vrouw in het christendom, waaraan ook dr. Elisabeth Moltmann-Wendel (Tübingen) en dr. Bernadette Brooten (tegenwoordig Brandeis University in de vs) deelnamen. Zij stimuleerden me om bij de stichting Volkswagenwerk een tweedelig onderzoeksproject 'Vrouw en christendom' in te dienen, dat van 1982 tot 1987 als eerste in zijn soort plaatsvond in het kader van het onder mijn leiding staande Instituut voor Oecumenisch Onderzoek.

Kenmerkend voor dat project was de temporele polariteit: enerzijds was het gericht op het begin van het christendom en anderzijds concentreerde het zich op de twintigste eeuw. Omdat de geschiedenis van vrouwen tot dan toe in het historisch overleveringsproces nauwelijks de moeite waard was gevonden, ging het in beide deelprojecten met name om de moeizame reconstructie van de toenmalige geschiedenis van vrouwen – zo veel mogelijk door vrouwen zelf. Ondanks de vele problemen, waarbij dr. Elisabeth Moltmann-Wendel loyaal te hulp schoot, wisten dr. Anne Jensen en dr. Doris Kaufmann beide deelprojecten met succes af te ronden. Het eind-

verslag van het onderzoeksproject 'Vrouw en christendom' uit 1993 en het verslag van het Instituut voor Oecumenisch Onderzoek aangaande de jaren 1964-1996 bevatten ook gegevens over de talloze colleges, seminars, leeropdrachten en congressen met betrekking tot de problematiek van vrouw en christendom en de gesprekskring Feministische theologie (beide uitgegeven door het Instituut voor Oecumenisch Onderzoek van de universiteit van Tübingen).

In het tweede deel uit de reeks 'Die religiöse Situation der Zeit', getiteld *Das Christentum. Wesen und Geschichte* (1992), heb ik de rol van de vrouw in het christendom zelfstandig onderzocht. Dat gebeurde in het kader van een analyse van de verschillende totaalconstellaties of paradigma's van het christendom, die het mogelijk maken om de huidige tijd te ordenen vanuit het verleden (vgl. schema op p. 108-109):

- P I: het joods-apocalyptisch paradigma van het oerchristendom;
- P II: het oecumenisch-hellenistisch paradigma van de christelijke Oudheid;
- P III: het rooms-katholieke paradigma van de Middeleeuwen;
- P IV: het protestants-evangelische paradigma van de Reformatie;
- P V: het rationele vooruitgangsparadigma van de moderne tijd;
- P VI: dat alles met het oog op een in aanzet zichtbaar oecumenisch paradigma van de namoderniteit.

In elk van deze verschillende paradigma's heb ik me uitdrukkelijk beziggehouden met de rol van de vrouw. In dit werk van meer dan duizend pagina's worden deze uiteenzettingen echter door andere historische ontwikkelingen naar de achtergrond gedrongen. Ook is de samenhang niet altijd duidelijk zichtbaar. Daarom heb ik de over verschillende hoofdstukken verdeelde paragrafen in dit boek bijeengebracht, enigszins herzien en van enkele verbindende teksten voorzien, zodat de geschiedenis van de vrouw in het christendom als geheel duidelijk zichtbaar wordt met het oog op de tegenwoordige tijd.

Deze ontstaansgeschiedenis verklaart ook waarom ik me heb moeten beperken tot een presentatie van de Europees-westerse kerkgeschiedenis. De rol van de vrouw in zowel de orthodoxe als

oriëntaalse kerken als ook in de kerken van het zuidelijk halfrond kan ik misschien nog eens in een andere context behandelen; hier moeten deze echter buiten beschouwing blijven.

Vanwege de vele verplichtingen die ik heb door het Project Wereldethos, waar ik het grootste deel van mijn tijd aan besteed, was het voor mij onmogelijk om de literatuur van de laatste jaren in dit boek te verwerken. Daarvoor verwijs ik naar het *Journal of Feminist Studies in Religion*, naar het *Jahrbuch der Europäischen Gesellschaft für die Theologische Forschung von Frauen* en naar de afleveringen over feministische theologie van het internationaal theologisch tijdschrift *Concilium*, in het bijzonder het nummer van juni 1999 met als thema 'Die Weigerung, Frauen zu ordinieren'.

Zo hoop ik dat mijn analyse juist ook door de uitwerking in verschillende paradigma's van nut kan zijn voor de oplossing van de belangrijke problemen die er in de kerken spelen.

Tübingen, 8 maart, Wereldvrouwendag 2001

Hans Küng

I. De vrouw in het oerchristendom

Dat Jezus, die voor christenen de Christus is, zelf geen vrouwen als ‘apostel’ heeft uitgekozen, wordt vandaag de dag aangevoerd als het hoofdargument om vrouwen in de rooms-katholieke kerk geen leidende functie te geven en niet tot ‘priester’ en zeker niet tot ‘bischop’ te wijden. Nu is het niet gemakkelijk om na bijna tweeduizend jaar iets te zeggen over het alledaagse leven van de eerste generaties christenen. We weten nauwelijks iets over de normale gang van zaken in hun leven, hun dagelijkse zorgen, angsten en vreugden. Want waar hebben we het over: wie vormden de oergemeente?

Ook een geschiedenis van vrouwen

Als je de geschiedenis van de oergemeente¹ wil begrijpen, moet je drie dingen weten:

- Het gaat hier niet om een geschiedenis van Romeinen en Grieken, maar van *geboren Joden*. Hoewel ze, wonend in het Palestijns-hellenistisch cultuurgebied, waarschijnlijk Aramees en Grieks spraken, hebben ze aan de zich ontwikkelende kerk de Joodse taal, voorstellingswereld en theologie doorgegeven en zo de gehele christenheid in de tijd die daarop volgde – ook de komende heidenchristelijke culturen – tot op de huidige dag onuitwisbaar gestempeld. De *eerste totaalconstellatie* (paradigma I) van het christendom was dan ook de *jodenchristelijke*.
- Verder betreft het niet de geschiedenis van een bovenlaag, waar geschiedschrijving gewoonlijk op is gericht, maar de geschiedenis van *sociale onderlagen*: vissers, boeren, ambachtslieden, kleine luiden, die meestal geen kroniekschrijvers hebben. De eerste generaties christenen beschikten niet over politieke macht en streefden niet naar een positie binnen het religieus-politieke establishment.

- Ze vormden een kleine, zwakke, aangevochten en in diskrediet gebrachte randgroepering van de toenmalige maatschappij.
- Maar wat vooral van belang is: Het ging van meet af aan niet om een mannenbeweging, maar om een beweging van ook *vrouwen*, die Jezus navolgden. De gewoonte van Jezus om ook vrouwen op te roepen tot navolging, was onconventioneel en ging in tegen de bestaande patriarchale structuren.

Jezus – vriend van vrouwen

In de tijd van Jezus van Nazaret telden vrouwen nauwelijks mee in de samenleving. Net als in veel andere culturen, en zelfs nu nog, mochten ze zich niet in het openbaar tonen. De Joodse bronnen uit die tijd staan vol vijandigheden tegenover de vrouw, die volgens de Joodse geschiedschrijver Josephus in alle opzichten van minder betekenis is dan de man.² Zelfs met je eigen vrouw, zo luidde het advies, kon je beter niet praten – en zeker niet met andere vrouwen. Vrouwen leefden over het algemeen een teruggetrokken leven. In de tempel hadden ze slechts toegang tot de voorhof voor vrouwen. En wat betreft de verplichting om te bidden stonden ze op hetzelfde niveau als de slaven.

De evangeliën tonen zich niet geremd in het spreken over de relaties van Jezus met vrouwen, wat ook de historische waarde mag zijn van de biografische details die we daarin tegenkomen. Volgens deze geschriften nam Jezus afstand van de gewoonte om vrouwen te marginaliseren. Bij Jezus vinden we niet alleen geen spoor van vrouwenverachting, maar zelfs een verbazingwekkende onbevangenheid tegenover vrouwen. Vrouwen begeleiden hem en zijn leerlingen van Galilea naar Jeruzalem. Bij name genoemd worden Johanna, Susanna, Maria, de moeder van Jakobus en Joses, Salome en ‘veel andere vrouwen’, met als belangrijkste figuur Maria van Magdala.³ Persoonlijke genegenheid voor vrouwen was Jezus niet vreemd.⁴ De leerlingen, die zonder bezittingen en vaste woonplaats rondtrokken, werden door vrouwen en sympathiserende families, zoals die van Marta en Maria, rijkelijk ondersteund.

Het is waar dat Jezus voor de kring van de Twaalf, die de twaalf stammen van de eindtijd vertegenwoordigden, alleen mannen heeft uitgekozen. Maar de Twaalf werden oorspronkelijk geen ‘apostelen’ genoemd.⁵ Getalsmatig vormen de ‘apostelen’, de in het geloof in Jezus’ opstanding uitgezondenen, een veel grotere kring.⁶ De Twaalf worden pas door Lucas, meer dan een generatie na Jezus, geïdentificeerd met ‘de apostelen’. In de bredere kring van navolgers speelden vrouwen ongetwijfeld een belangrijke rol. Deze vrouwelijke leerlingen bleven hun meester trouw tot in de dood, stonden bij het kruis en bezochten zijn graf. Een van de Twaalf zou Jezus verraden; de anderen sloegen op de vlucht.⁷

De schijnbaar tegen de familiestructuur gerichte uitspraken van Jezus⁸ moeten tegen die achtergrond worden verstaan: eenieder die de wil van de Vader doet is Jezus’ broer of zus en wordt als ‘goddelijke familie’ gezien; voor hen is bloedverwantschap van secundair belang en verliest de natuurlijke familieverwantschap zijn betekenis. Toch maakt de Nazarener, die zelf niet getrouwd was, het *ongetrouwd zijn niet* tot voorwaarde voor de navolging. De celibaatsverplichting kan zich niet op Jezus beroepen en ook in de Hebreeuwse Bijbel wordt de ongetrouwde staat nergens aangeprezen. De apostelen waren en bleven getrouwd (Paulus zag zichzelf als uitzondering).⁹ De juridisch en sociaal zwakke positie van de vrouw in de toenmalige samenleving wordt door Jezus’ verbod op echtscheiding (door de man, die volgens het Joodse recht eenzijdig een echtscheidingsbrief mocht opstellen!) aanzienlijk versterkt.¹⁰ Ook dat verbod – door Matteüs bevestigd met het geval van ‘ontucht’ als uitzondering – is een streefgebod, dat net als andere geboden falen noch vergeving uitsluit.

Jezus noemt God voortdurend ‘Vader’, ‘lieve Vader’, ‘Vader-tje’. Daarmee wilde hij niet het mannelijke benadrukken. Het gebruik van deze aanspreekvorm duidt geen geslachtskenmerk aan. God kan niet voor het mannelijke geslacht worden opgeëist. God is niet als een man. Reeds in de Hebreeuwse Bijbel heeft God ook vrouwelijke, moederlijke trekken. Het aanspreken van God als vader is daarom een patriarchaal symbool (analogon) voor de

transhumane, transseksuele werkelijkheid van God, waarvan de oorsprong ook vrouwelijk en moederlijk is. Ze mag in geen geval worden gebruikt als een religieuze legitimering van sociaal paternalisme.

Vrouwen in de jodenchristelijke Jezusbeweging

In het huidige onderzoek wordt algemeen aanvaard dat *vrouwen* niet alleen in de discipelkring rond Jezus, maar ook in de oergemeente een veel belangrijkere rol hebben gespeeld dan in de nieuwtestamentische bronnen tot uitdrukking komt. Het is vooral de verdienste van de Duits-Amerikaanse exegeet Elisabeth Schüssler Fiorenza, dat de nieuwtestamentische teksten vanuit 'feministisch-theologisch' perspectief zijn onderzocht. Haar studie heeft bevestigd dat het in de vroegchristelijke Jezusbeweging 'de gewoonte was om iedereen gelijk te behandelen en erbij te betrekken', zowel de mannelijke als de vrouwelijke leerlingen: 'De meesten van hen waren niet rijk zoals de vrouwelijke cynische filosofen, die de keuze hadden om af te zien van bezit en hun hoge cultureel-maatschappelijke positie, om zo "vrij te zijn van bezittingen". Ze waren vaak juist afkomstig uit het milieu van bedelaars en het hongerlijdende en geplaaide plattelandsvolk. Het waren tollenaars, zondaars, vrouwen, kinderen, vissers, huisvrouwen, mensen die van hun ziekten waren genezen en van demonen waren bevrijd. De mannelijke en vrouwelijke leerlingen van Jezus boden geen alternatieve levensstijl, maar een alternatieve levenshouding: zij die eerder geen toekomst hadden gehad, hadden nieuwe hoop gekregen. Zij waren de uitgestotenen en gemarginaliseerden, die nu een nieuwe leefgemeenschap hadden gekregen.'¹¹

In hoeverre vrouwen in de vroege jodenchristelijke gemeente werkzaam waren als charismatische zwerfpredikers, is iets waar we alleen maar naar kunnen gissen. Historisch is dat net zo moeilijk te verifiëren als de these 'dat vrouwen bij de uitbreiding van de Jezusbeweging naar niet-Joden een beslissende rol hebben gespeeld'.¹² We doen er dan goed aan om terughoudend te zijn bij pogingen

om uit enkele teksten (bijv. Marcus 7:24-30 over de Syro-Fenicische vrouw) een 'historische leidersrol'¹³ of zelfs 'leidende posities voor vrouwen'¹⁴ af te leiden. Dat geldt ook voor de rol van Maria van Magdala, die waarschijnlijk de belangrijkste vrouwenfiguur is geweest in de leerlingenkring van Jezus.

Dat doet echter niets af aan het belangrijke inzicht dat de werkzaamheid van Jezus heeft geleid tot een leerlingengemeenschap van gelijkgestelden, die ook voor de huidige kerkelijke situatie nog kritische waarde heeft. En hoewel kritiek op het patriarchaat geen wezenlijk onderdeel vormde van de Jezusbeweging, heeft Elisabeth Schüssler Fiorenza terecht opgemerkt: 'Niemand wordt uitgesloten. Iedereen is uitgenodigd. Vrouwen en mannen, prostituees en farizeeën. De parabel van het grote bruiloftsfeest bepaalt de hoorders bij het inzicht dat het koninkrijk van God alle mensen omvat. Waarschuwend maakt dit verhaal ons erop attent dat zij die "als eersten" werden uitgenodigd en de uitnodiging hebben afgewezen, buitengesloten worden. Niet de heiligheid van de uitverkorenen, maar de heelheid van *allen* is het centrale visioen van Jezus. Daarom ontleent hij de beelden van zijn gelijkenissen aan de wereld van de vrouwen. Zijn genezingen en exorcismen maken ook vrouwen weer gezond. Zijn aankondiging van de "eschatologische omkeer" – vele eersten worden de laatsten en vele laatsten de eersten – geldt ook voor vrouwen die zijn gekwetst door de patriarchale structuren.'¹⁵

Geen patriarchale hiërarchie

Dat Jezus zelf de 'vaderen' en hun tradities relativeerde, ook vrouwen in zijn discipelkring riep en zelfs kinderen respect betuigde, laat zien dat de patriarchale hiërarchie zich niet op Jezus kan beroepen. Men zou de vanuit het geloof in Jezus verzamelde oerkerk van het jodenchristelijk paradigma (P I) in de beste zin van het woord *democratisch* (in elk geval niet aristocratisch of monarchisch) kunnen noemen: een *gemeenschap in vrijheid, gelijkheid en broeder/zusterschap*. Want deze kerk was

- geen machtsstructuur, of inquisitie, maar een gemeenschap van vrije mensen;
- geen klasse-, ras-, kaste- of ambtskerk, maar een gemeenschap van principieel gelijkgestelden;
- geen patriarchaal geregeerde hiërarchie vol persoonsverheerlijking, maar een gemeenschap van broeders en zusters.

Men moet daar echter wel bij in gedachte houden dat, hoewel alle leden principieel gelijkberechtigd waren en gelijke rechten en plichten hadden, dit *niet* resulteerde in een *uniform egalitarisme* waarin iedereen gelijkgeschakeld wordt en gelijkvormig is, zodat de veelkleurigheid van gaven en diensten uit het zicht verdwijnt. Integendeel, reeds in de kerk van Jeruzalem, waar men volgens Lucas een van hart en ziel was¹⁶, waren er tegengestelde persoonlijkheden, verschillende posities, onderscheiden functies en provisorische structuren.

Provisorische structuren

Op grond van de teksten is er geen ontkomen aan: van begin af aan waren er – ondanks het spoedig verwachte apocalyptische einde – *provisorische structuren* in de gemeente: vooral in de kring van de *Twaalf*, maar ook in de kring van de *Zeven*, die in het boek Handelingen der apostelen als ‘hellenisten’ worden aangeduid. Daaruit kan worden geconcludeerd: de gemeenschap die Jezus na zijn dood trouw bleef, zal in Jeruzalem niet alleen hebben bestaan uit Arameessprekende Joden, maar voor een niet onaanzienlijk deel ook uit *Griekssprekende hellenistische Joden*.

Het in Handelingen 6:1 verhaalde *conflict om de dagelijkse verzorging van de weduwen* lijkt zelfs een duidelijke scheiding te weerspiegelen tussen de ‘hellenisten’ en de ‘Hebreeën’ in de oergemeente. Die scheiding wordt onderstreept door het feit dat beide jodenchristelijke groepen hoogstwaarschijnlijk over een eigen synagoge en eigen huisgemeenten beschikten, waarbij ook de Schrift in hun taal – in het Hebreeuws of zelfs in het Grieks – werd gelezen. Deze jodenchristenen voor wie het Grieks de moedertaal was, waren soci-

aal-cultureel gezien afkomstig uit de stadsmilieus van het hellenistische diasporajodendom en vaak ook actiever omdat ze beter waren geschoold. Ze werden waarschijnlijk geleid door de Stefanuskring ('de Zeven', die allen Griekse namen hebben). De Stefanuskring fungeerde betrekkelijk zelfstandig naast de kring die de 'Hebreeën' vertegenwoordigde ('de Twaalf', die de twaalf stammen van Israël representeerden). Het is dus onwaarschijnlijk dat 'de Zeven' een eenvoudige, aan 'de Twaalf' ondergeschikte groep vormde die vooral verantwoordelijk was voor de armenzorg, zoals het boek Handelingen van Lucas een generatie later bericht. Deze groep moet eerder worden gezien als het 'bestuurscollege van een zelfstandige gemeentegroep', dat reeds in Jeruzalem actief was.

Vrouwen als apostelen en profeten?

Niet alleen de Twaalf of de Zeven golden als apostelen, maar allen die als *oergetuigen en oergezanten*, die als eerste getuigen de Christusboodschap verkondigden en gemeenten stichtten en leidden. Of de titel apostel ook vrouwen toekwam is wat het jodenchristendom betreft moeilijk te bewijzen. Dat ligt anders voor het heidenchristelijke paradigma. Zeker is in elk geval dat er al in het jodenchristendom van meet af aan naast *profeten* ook *profetessen* waren: naast Agabos, Judas en Silas worden vier dochters van Filippus genoemd in het boek Handelingen¹⁷; daarnaast waren er evangelisten en allerlei helpers, ook hier zowel mannen als vrouwen.

Waren er ook kerkelijke *ambten*? Vast staat dat men de verschillende kerkelijke diensten en roepingen zo niet heeft genoemd. In het Nieuwe Testament worden wereldlijke ambtsbegrippen niet zonder reden vermeden. Waarom? Omdat dergelijke begrippen machtsverhoudingen weerspiegelden die de kerk niet kon overnemen! In plaats van deze begrippen werd een overkoepelende term gebruikt: een heel gewoon, onreligieus woord dat een wat ordinaire klank had, maar in geen enkel opzicht associaties opriep met overheden, machten of waardigheidsbekleders: *diakonia*, *dienst*, wat oorspronkelijk het bedienen aan tafel betekent. Hier heeft blijkbaar

Jezus zelf, die zijn leerlingen aan tafel bediende, de onomstotelijke maatstaf bepaald. Alleen zo is de frequentie te verklaren van een uitspraak die in zes varianten in het evangelie voorkomt: 'De grootste onder jullie zal de (tafel)dienaar van allen zijn.'¹⁸